

ΤΟ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

Στὸν *Τίμαιο* ἡ ἀθάνατη ψυχὴ, μόλις συνδεθεῖ μὲ ἓνα θνητὸ σῶμα, ἄνους γίγνεται (44 a-b). Πρόκειται γιὰ τὴν περίοδο τῆς βρεφικῆς ἡλικίας, ποὺ ἡ ψυχὴ ὑφίσταται ὅσα καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, ὅταν τὸ ρεῦμα τῆς τροφῆς βάλλει μαζὶ μὲ τὶς αἰσθήσεις τὶς τροχιές της, τότε ποὺ ἡ περιφορὰ τοῦ Ταῦτοῦ σταματᾷ καὶ τοῦ Διαφορετικοῦ συνταράσσεται (43 a – 44 a)¹. Ὡστόσο μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, καθὼς ἡ ὁρμὴ τοῦ ρεύματος τῆς τροφῆς καὶ τῆς ἀνάπτυξης περιορίζεται, οἱ περιφορὲς τῆς ἀθάνατης ψυχῆς τείνουν νὰ ἐπανέλθουν στὴν κανονικὴ τους πορεία. Εἶναι ἡ περίοδος ποὺ θὰ χρειαστεῖ ἡ ἐπέμβαση τῆς παιδείας, γιὰ νὰ μὴν καταστεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀτελής καὶ ἀνόητος (44 b-c). Γιατὶ ἡ παιδεία ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ νεαρὴ ἡλικία σὲ ἓνα καλὸ πολιτικὸ περιβάλλον μπορεῖ νὰ θεραπεύσει καί, συνδυαζόμενη μὲ τὴν καλὴ φυσικὴ κατάσταση τοῦ σώματος, νὰ ἀποτρέψει κάποιον ἀπὸ τὸ νὰ γίνεῖ ἀκούσια κακὸς (87 a-b)².

Στοὺς *Νόμους* ἡ ἀπουσία τῆς ἐλλογῆς σκέψης κατὰ τὴν πρώτη ἡλικία εἶναι καὶ πάλι δεδομένη, ὅμως – κι ἐδῶ ἐγκεῖται ἡ διαφοροποίηση ἀπὸ τὸν *Τίμαιο* – αὐτὸ δὲν εἶναι ἐμπόδιο, γιὰ νὰ ἀποκτήσει κανεὶς τὴν πρώτη ἀρετὴ μέσω τοῦ ἐθισμού (653 a-c). Οἱ πρώτες συμβουλὲς τοῦ Ἀθηναίου γιὰ τὴν παιδεία τῆς ψυχῆς τῶν βρεφῶν ἀφοροῦν τὴ θεραπεία τοῦ δύσκολου ὕπνου, θεραπεία ποὺ ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῶν γυμναστικῶν ἀσκήσεων ποὺ συμβάλλουν στὴν ἀπόκτηση τῆς ἀνδρείας³. Οἱ φορεῖς τῆς παιδείας καλοῦνται νὰ ἐπιβάλουν στὰ βρέφη δόνηση (*σεισμόν*), προκειμένου νὰ νικηθεῖ ἡ ὑπεύθυνη γιὰ τὸν τρόμο, καὶ συνεπῶς γιὰ τὴ δυσκο-

1. Στὰ σημεία ποὺ χρειάστηκε ἡ μετάφραση χωρίων τοῦ *Τίμαιου* ἀκολούθησα ἐκείνη τοῦ Β. ΚΑΛΦΑ, *Πλάτων, Τίμαιος*, Ἀθήνα, 1995.

2. Βλ. *Τίμαιος*, 86 d 7-e 2: «κακὸς μὲν γὰρ ἐκὼν οὐδεὶς, διὰ δὲ πονηρὰν ἔξιν τινὰ τοῦ σώματος καὶ ἀπαιδέυτον τροφὴν ὁ κακὸς γίγνεται κακός».

3. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐμμονὴ τοῦ Πλάτωνος στὶς λεπτομέρειες γιὰ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς ζωῆς τῶν νέων. Δὲν διστάζει, γιὰ παράδειγμα, νὰ προτείνει συγκεκριμένες ἀσκήσεις γιὰ τὶς ἐγκύους. Αὐτὴ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴν J. ANNAS, *An Introduction to Plato's Republic*, Oxford, 1981, ἑλλην. μτφρ., *Εἰσαγωγή στὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα*, Ἀθήνα, 2006, σσ. 107-108, καὶ ἡ διαφορὰ τῶν *Νόμων* ἀπὸ τὴν *Πολιτεία*, στὴν ὁποία ἀπλῶς σχηματίζεται ἓνα περίγραμμα γιὰ τὴν παιδεία.

λία στὸν ὕπνο, ἐσωτερικὴ κίνηση (790 b-791 c)⁴. Κατὰ τὸν Goodey, ἡ ἀταξία τῆς κίνησης τῶν βρεφῶν ἀντικατοπτρίζει τὴν ἀντίθετη πρὸς τὴν κοσμολογικὴ τάξη κατάσταση, ὅταν ὁ νοῦς ἀπουσιάζει ἐξαιτίας τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τῶν αἰσθήσεων⁵. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ τρόμος ποὺ βιώνουν τὰ βρέφη εἶναι μιὰ ἄλλη ἐκδήλωση, ἐσωτερικὴ αὐτὴ τὴ φορά, τῆς κινητικῆς ἀταξίας τοῦ πρώτου ἀνθρώπου (καὶ τοῦ βρέφους) στὸν *Τίμαιο*, ὅταν οἱ νοητικὲς ικανότητες τῆς ἀθάνατης ψυχῆς τοῦ μηδενίζονται μὲ τὴν εἰσχώρησή της στὸ σῶμα⁶.

Μὲ τὸ παρὸν ἄρθρο ἐπιδιώκεται νὰ ἐλεγχθεῖ ἂν ὁ Πλάτων, ἀναφερόμενος στὴν πρώτη παιδεία τῆς ψυχῆς, μένει πιστὸς στὸ ψυχολογικὸ πρότυπο τοῦ *Τίμαιου*, κι ἂν ἰσχύει αὐτό, σὲ ποιὸ βαθμὸ θεωρεῖ ἐνεργοὺς τοὺς σχετικὸς μηχανισμοὺς τῆς φυσιολογίας. Τὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀποτελοῦν ἀναπόφευκτα ἐρείσματα γιὰ μιὰ ἀπόπειρα ἀξιοποίησης τοῦ *Τίμαιου* στὸ πλαίσιο τοῦ τρέχοντος ἐρμηνευτικοῦ ζητήματος τῆς διαίρεσης τῆς ψυχῆς στοὺς *Νόμους*.

I. Ἡ κίνηση ποὺ ταράζει τὴν ψυχὴ τῶν βρεφῶν ἐκδηλώνεται μὲ μιὰ ἰσχυρὴ καρδιακὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴ δυσφορία (κρατήσασα δὲ [ἡ ἐξωτερικὴ κίνηση] γαλήνην ἡσυχίαν τε ἐν τῇ ψυχῇ φαίνεται ἀπεργασαμένη τῆς περὶ τὰ τῆς καρδίας χαλεπῆς γενομένης ἐκάστων πηδήσεως, *Νόμοι*, 791 a 3-5). Ἡ ἐξάρτηση τῆς γαλήνης τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ὁμαλοποίηση τῆς καρδιακῆς λειτουργίας συνάδει μὲ τὴν ἀνάδειξη τῆς

4. Παρόμοια ἰσχύουν στὴν περίπτωση τῆς μανιακῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἱερείων τοῦ Βάκχου (δειμαίνειν ἐστίν που ταῦτ' ἀμφοτέρω τὰ πάθη, 790 e 8). Κατὰ τὸν E.B. ENGLAND, *The Laws of Plato*, vol. II, Manchester, 1921, σ. 241, τὰ ἐπίθετα φοβερὰ (791 a 2) καὶ μανικὴ (791 a 3), ποὺ ἀποδίδονται στὴν παθογόνου ἐσωτερικὴ κίνηση, ἀντιστοιχοῦν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα τῆς θεραπείας, στὴν κατάσταση τῶν βρεφῶν ποὺ δυσκολεύονται στὸν ὕπνο (τοὺς μὲν ὕπνου λαγχάνειν ποιεῖ, 791 a 6) καὶ στὴν κατάσταση ἐκείνων ποὺ κατέχονται ἀπὸ ἱερὴ μανία (τοὺς δ' ἐργηγορότας...κατηργάσατο ἀντὶ μανικῶν ἡμῖν διαθέσεων ἔξεις ἔμφρονας ἔχειν, 791 a 6-791 b 1). Φαίνεται πὼς αὐτὸ ποὺ διαφοροποιεῖ τελικὰ τὶς δύο ψυχικὲς διαταραχὲς εἶναι ἡ ἰσχὺς τῆς ἐκδήλωσης τῶν συμπτωμάτων τους. Πβ. 790 d-e.

5. C.F. GOODEY, Mental Disabilities and Human Values in Plato's Late Dialogues, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 74 (1), 1992, σσ. 37-38. Παρόμοια ὁ Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Κινήσεις Ἦχων, Σωμάτων καὶ Ψυχῶν (Πλάτωνος, *Νόμων Ζ'*, 790 e κ. ἐξ.), *Φιλοσοφία*, 31, 2001, σσ. 106-107, παραβάλλει τὴν ἀταξία τῶν κινήσεων τῶν βρεφῶν (*Νόμοι* 653 d-654 a) μὲ τὴν ἀταξία τοῦ σύμπαντος πρὶν τὴν παρέμβαση τοῦ Δημιουργοῦ (*Τίμαιος* 30 a), ποὺ παρομοιάζει μὲ τὸν ἀναξαγόρειο Νοῦ. Πβ. T. J. TRACY, *Physiological Theory and the Doctrine of the Mean in Plato and Aristotle*, Chicago, 1969, σ. 141, σημ. 46. Ὁ E. R. DODDS, Plato and the Irrational, *The Journal of Hellenic Studies*, 65, 1945, σ. 21, κινούμενος στὸ ἴδιο πλαίσιο, θεωρεῖ τὴν ἀτακτικὴ κίνηση ἕνα προῖον τῆς ἀνάγκης σύμφωνα μὲ τὸν *Θεαίτητο* (176 a), ἕνα σύμβολο τοῦ ἄλογου στοιχείου, ποὺ πεισματικὰ ὁ Πλάτων εἰσάγει στὴν ἀνθρώπινη φύση στὸ ὑστεροσυγγραφικὸ του ἔργο. Πβ. *Νόμοι*, 896 e-897 b.

6. Αὐτόθι.

καρδιάς ὡς τοῦ κατεξοχὴν σωματικοῦ ὀργάνου τοῦ θυμοειδοῦς στὸν *Τίμαιο*⁷. Ἐκεῖ ἀναγνωρίζεται τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ταραχῆς τῆς καρδιάς σὲ περιστάσεις ποὺ εἶναι δεδομένος ὁ φόβος (χρησιμοποιεῖται μάλιστα ὁ ἴδιος ὅρος γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς καρδιακῆς δυσλειτουργίας: *τῇ δὲ δὴ πηδήσει τῆς καρδιάς ἐν τῇ τῶν δεινῶν προσδοκίᾳ*, 70 c 1-2)⁸. Ἐπιπλέον, ὅταν ἡ ἀναφορὰ στὴ συγκεκριμένη θεραπευτικὴ πρακτικὴ φθάνει στὸ τέλος τῆς, διαπιστώνεται ὅτι ἡ συνεχῆς ἐπαφὴ τῆς νεανικῆς ψυχῆς μὲ φοβικὲς καταστάσεις εἶναι *δειλίας ἄσκησις, ἀλλ' οὐκ ἀνδρείας*⁹. Στὸν *Τίμαιο* ὁ φόβος μαζί μὲ τὸ θάρρος ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ τέσσερα ζεύγη τῶν παθῶν ποὺ συνιστοῦν τὴ θνητὴ ψυχὴ (69 c-d). Εἶναι ἐπίσης προφανὲς ὅτι ὁ φόβος δημιουργεῖ τὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ψυχικὴ ἀσθένεια τῆς δειλίας, ἀφοῦ στὸν ἀντίποδά της βρίσκεται ἐκείνη τῆς θρασύτητας (86 e-87 a), νόσοι ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ καταστάσεις ὑποτονικότητος καὶ ὑπερβολῆς τοῦ θυμοειδοῦς μέρους τῆς ψυχῆς¹⁰. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνδρεία, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὸ πάθος (*θυμόν*)¹¹, αὐτὴ ἐγγυᾶται τὴν ἐπιτυχίᾳ τῆς ἀποστολῆς τοῦ θυμοειδοῦς ὡς μεσολαβητὴ ἀνάμεσα στὴν ἀθάνατη ψυχὴ καὶ τὸ ἐπιθυμητικὸ (70 a)· ἔτσι δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐννοηθεῖ ὡς ὑγιὲς κατάσταση, ὡς μεσότης¹², ἐφόσον ἡ ἰδανικὴ κατάσταση γιὰ τὴν ψυχὴ εἶναι ἡ σύμμετρη ἀνάπτυξη τῶν τριῶν μερῶν τῆς (89 e-90 a), σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ποὺ ταυτίζει τὴν ὑγεία μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν συμμετρίᾳ (87 c-d)¹³. Μὲ τὴν παραπάνω προσέγγιση δημιουργοῦνται τὰ πρῶτα ἐρείσματα, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ παιδευτικὴ πρακτικὴ ποὺ προτείνεται γιὰ τὰ βρέφη ποὺ δυσκολεύονται στὸν ὕπνο ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο μιᾶς προληπτικῆς θεραπείας ποὺ ἀφορᾷ τὸ θυμοειδές.

7. Ἡ καρδιά, καθὼς μαίνεται ὁ θυμὸς μὲ τὴν ἀναγγελίᾳ μιᾶς ἀδικῆς πράξης ἀπὸ τὸν λόγον, ἐπισπεύδει μέσω τοῦ αἵματος τὴ μεταβίβαση τῶν ἐντολῶν καὶ τῶν ἀπειλῶν τοῦ ἀνώτερου μέρους τῆς ψυχῆς σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος, προκειμένου νὰ ὑποταχθεῖ τὸ ἐπιθυμητικὸ (70 a-c).

8. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μου.

9. *Νόμοι*, 791 b. Ο T. L. PANGLE, *The Laws of Plato*, New York, 1980, σ. 479, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πρωτογενοῦς καὶ διαρκοῦς τρόμου στὴν ψυχὴ, ποὺ βιώνουν, γιὰ παράδειγμα, τὰ βρέφη, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἀναβάθμισης τῆς ἀνδρείας ὡς μέρους τῆς ἀρετῆς, κάτι ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐμφαση ποὺ δίνεται σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴν παιδεία στὸ 2^ο βιβλίο τῶν *Νόμων*.

10. Ἀσθένειες τοῦ ἐπιθυμητικοῦ θεωροῦνται ἡ στρυφνότης καὶ ἡ δυσθυμία, καὶ τοῦ λογιστικοῦ ἡ λήθη καὶ ἡ βραδύνοια. Πβ. T. J. TRACY, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 125 κ. ἐξ. Γιὰ τὸν φόβο ὡς ἐπώδυνη κατάσταση, πβ. ἐπίσης *Πολιτεία*, 577 e-578 a καὶ 579 d-e. Γιὰ τὴ σχέση τῶν συστατικῶν τῆς θνητῆς ψυχῆς μὲ τὶς ψυχικὲς ἀσθένειες Πβ. Η. ΓΕΩΡΓΟΥΛΑ, Ἡ σύσταση τῆς θνητῆς ψυχῆς στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο*, *Φιλοσοφία*, 37, 2007, σσ. 104-106.

11. Β. ΚΑΛΦΑ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 471 σημ. 456.

12. Στοὺς *Νόμους* ἡ ὑπερβολικὴ φροντίδα τοῦ σώματος ἀποχαυνώνει καὶ ἀποθρασύνει τὶς ψυχές, ἐνῶ ἡ παραμέλησή του φέρνει τὰ ἀκριβῶς ἀντίθετα ἀποτελέσματα (728 d-e). Γιὰ τὴν ἀνδρεία ὡς μεσότης πβ. *Πολιτεία*, 410 d.

13. Πβ. *Νόμοι*, 733 d-734 e, ὅπου ὁ ὑγιεινὸς βίος ἀντιμετωπίζεται ὡς εἶδος ἐνάρετου βίου.

Ὁ Ἀθηναῖος μετὰ τὴν ἀναφορά του στὴν ἀσκήση τῆς ἀνδρείας τῶν βρεφῶν κάνει λόγο γιὰ μιὰ ἄλλη παιδευτικὴ τακτικὴ ποὺ ἀφορᾷ τὴ συγκεκριμένη ἡλικία. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀρθὴ διαχείριση τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν βρεφῶν ἀπὸ τὶς τροφούς¹⁴. Τὸ κριτήριό εἶναι τὸ μέτρο, ποὺ δὲν ἐπιτάσσει οὔτε τὴν ἀπόλυτη ἀποφυγὴ τῶν πόνων οὔτε καὶ τὸ κυνήγι τῶν ἡδονῶν. Τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἡπιότητα, ἡ ἕξη ποὺ διακρίνει ὅποιον πρόκειται νὰ γίνῃ θεῖος, τὸν ἱλεων¹⁵, αὐτὸν ποὺ μὲ κανέναν τρόπο δὲν εἶναι στρυφνὸς (δύσκολος)¹⁶. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ δύσκολον τῆς ψυχῆς, σαφὲς ἀκρότητα, καταδεικνύεται ὡς ἡ ἐπόμενη μετὰ τὴ δειλία ἀπειλὴ γιὰ τὴν ψυχὴ τῶν βρεφῶν¹⁷. Μποροῦμε λοιπόν, ἀκολουθώντας τὴ γραμμὴ τοῦ Τιμαίου σχετικά μὲ τὴν ὑγεία¹⁸, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι ἡ δεύτερη ψυχικὴ ἀσθένεια ποὺ πρέπει νὰ προλάβουν οἱ φορεῖς τῆς παιδείας. Γιὰ τὸν Tracy, ἡ στρυφνότης (δυσκολία) εἶναι πολὺ πιθανὸν ἀσθένεια τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, καθὼς ἡ τρυφή, ποὺ παραπέμπει στὴν ἱκανοποίησι τῶν κατώτερων ἐπιθυμιῶν, ὅπως ἐκείνης τοῦ φαγητοῦ¹⁹, εἶναι ἡ αἰτία ποὺ καθιστᾷ τὰ ἡθη τῶν πολὺ νέων ἀνθρώπων στρυφνά (δύσκολα), ὀξύθυμα (ἀκράχολα) καὶ εὐερέθιστα (σφόδρα ἀπὸ σμικρῶν κινούμενα)²⁰. Στὴν ἄλλη πλευρὰ βρίσκονται οἱ νέοι ποὺ μὲ τὸν ἀντίθετο τρόπο διαπαιδαγώγησης γίνονται ταπεινοί, ἀνελεύθεροι καὶ μισάνθρωποι²¹, χαρακτηριστικὰ ποὺ μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὸν ὅρο *δυσθυμία* μὲ τὴ σημασίαν τῆς μελαγχολίας ἢ τῆς κατάθλιψης²². Καὶ οἱ δύο ἀκρότητες (δυσκολία-δυσθυμία) συνιστοῦν τὸ ζεῦγος τῶν ὁμώνυμων ψυχικῶν ἀσθενειῶν ποὺ κατονομάζεται στὸν *Τίμαιο* (86 e-87 a)²³.

Αὐτὸ ποὺ θὰ δημιουργοῦσε κάποια δυσκολία στὸ νὰ ἀκολουθήσουμε τὴν παραπάνω ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ εἶναι ὁ ὁρισμὸς τῆς *εὐψυχίας*, κατάστασης ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀπουσία τῆς στρυφνότητος (τοῦ *δυσκόλου*) στὴν ψυχὴ²⁴. Ὁ Pangle θεωρεῖ ὅτι ὁ ὅρος (τὸν μεταφράζει «ψυχικὴ δύνα-

14. *Νόμοι*, 791 c κ. ἕξ.

15. *Νόμοι*, 792 c-e. Ἐδῶ, κατὰ τὸν J. J. CLEARY, *Paideia in Plato's Laws*, στὸ S. SCOLNICOV - L. BRISSON (eds), *Plato's Laws: From Theory into Practice, Proceedings of the VI Symposium Platonicum. Selected Papers*, Sankt Augustin, 2003, σσ. 166-167, ὑπονοεῖται τὸ παλαιὸ πλατωνικὸ ἰδεῶδες τῆς ἐξομοίωσης μὲ τὸ θεῖο. Πβ. *Τίμαιος*, 90 c-d, *Νόμοι*, 716 c-d καὶ 818 b-d.

16. *Νόμοι*, 792 a-b.

17. *Νόμοι*, 791 c.

18. *Ἐνθ' ἀν.*

19. Πβ. *Τίμαιος*, 70 d-e.

20. *Νόμοι*, 791 d.

21. *Αὐτόθι*.

22. *Αὐτόθι*, 666 b.

23. T. J. TRACY, *Ἐνθ' ἀν.*, σσ. 125-127.

24. *Νόμοι*, 791 c.

μη»)²⁵ σημαίνει πρώτιστα ἀνδρεία²⁶. Ἀνάλογα ἐρμηνεύει καὶ τὸ ἐν λόγῳ χωρίο ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ δεύτερη συμβουλευτική πρόταση γιὰ τοὺς φορεῖς τῆς παιδείας ἀφορᾷ καὶ πάλι μιὰ πρακτική ποὺ στοχεύει στὴν ἀπόκτηση ἀνδρείας· αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸν σχολιαστή ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς ἐξέχουσας θέσης τῆς ὡς μέρους τῆς ἀρετῆς²⁷. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι ἡ συγκεκριμένη θέση θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ἀποθαρρύνει ἀπὸ τὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ δεύτερη παιδευτική πρακτική στοχεύει στὴν καλλιέργεια τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ἐφόσον ἡ ἀνδρεία, σύμφωνα μὲ τὸ ψυχολογικὸ μοντέλο τοῦ *Τιμαίου*, εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ ὑγιοῦς θυμοειδοῦς²⁸. Πράγματι στὴν ἰδανικὴ πολεμικὴ ἐκπαίδευση *εὐψυχος* ἀναδεικνύεται αὐτὸς ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντεπεξέλθει σὲ καταστάσεις οἱ ὁποῖες, ἔχοντας κάποιον βαθμὸ ἐπικινδυνότητας, εἶναι ἱκανὲς νὰ προκαλέσουν πραγματικοὺς φόβους²⁹. Ὡστόσο στὸ χωρίο μας εὐδιάθετος (*εὐθυμος*) καὶ ἥπιος (*ἰλεως*) χαρακτηρίζεται αὐτὸς ποὺ ἐκπαιδεύεται γευόμενος στὸ σωστὸ μέτρο ὄχι μόνο τοὺς φόβους ἀλλὰ καὶ ἄλλο εἶδος πόνου³⁰, κι αὐτὸς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν *εὐψυχον*³¹. Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι ἡ *εὐψυχία* δὲν ὑπόσχεται μόνο τὴν ὀρθὴ ἀντιμετώπιση τῶν κινδύνων. Ἀλλωστε τῇ δεύτερῃ καὶ τελευταίᾳ φορᾷ ποὺ ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται στοὺς *Νόμους* ἀποδίδει γενικὰ τὴν καλὴ κατάσταση τῆς ψυχῆς, στὴν ὁποία πρέπει νὰ στοχεύει ἡ μουσική (ἐνῶ γιὰ τὸ σῶμα εἶναι ὑπεύθυνη ἡ γυμναστική (795 d). Μὲ τὴν ἴδια σημασία θεωρῶ ὅτι πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ καὶ στὴν περίπτωσή μας. Αὐτὸ προκύπτει εὐκολα καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μετάβασης τοῦ λόγου τοῦ Ἀθηναίου ἀπὸ τὴ μιὰ συμβουλευτικὴ γραμμὴ στὴν ἄλλη (791 b-c): ἂν ἡ ἀνδρεία, ὁ πρῶτος παιδαγωγικὸς στόχος, ὀρίζεται ὡς *μόριον ἀρετῆς*, ὁ δεύτερος, τὸ *μὴ δύσκολον*, ὡς *μόριον εὐψυχίας*, εἶναι πιὸ εὐλόγο νὰ ἐννοηθεῖ ὡς μέρος τοῦ ἰδίου ὅλου³². Ἔτσι ἐνθαρρυνόμαστε,

25. T. L. PANGLE, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 179. Παρόμοια τὸν μεταφράζει καὶ ὁ R. G. BURY, *Plato with an English Translation. Laws*, vol. XI, *Loeb Classical Library*, Cambridge, Massachusetts, London, 1926, σ. 13.

26. T. L. PANGLE, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 530, σημ. 4.

27. IDEM, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 479-480.

28. *Ἐνθ' ἄν.*

29. *Νόμοι*, 830 e. Πβ. *Τίμαιος*, 25 b.

30. *Νόμοι*, 792 b-e. Ἡ ὀρθὴ διαχείριση τῶν φόβων, ποὺ προφανῶς παραπέμπει στὴν ἀσκηση τοῦ θυμοειδοῦς, δὲν θὰ ἦταν ἀσύμβατη μὲ μιὰ παιδαγωγικὴ τακτικὴ ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἐπιθυμητικό, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν *Τίμαιο*, ὅλα τὰ συστατικὰ τῆς θνητῆς ψυχῆς σχετίζονται μεταξὺ τους· ἡ ἡδονὴ καὶ ὁ πόνος, τὸ θάρρος καὶ ὁ φόβος, ὁ θυμὸς καὶ ἡ ἐλπίδα συνδέονται στὸ σύνολό τους μὲ τὴν αἴσθηση καὶ τὸν ἔρωτα (69 c-d). Δὲν φαίνεται λοιπὸν τυχαῖο ποὺ στοὺς *Νόμους* τὸ κρασι καθιστᾷ κάποιον πρῶτα εὐδιάθετο (*ἰλεων*) (ἐδῶ ὁ *ἰλεως* ταυτίζεται μὲ τὸν *εὐθυμον*) καὶ ὕστερα θαρραλέο (649 a-b).

31. Ὅπως εἶδαμε, ὁ στρυφνὸς (*δύσκολος*), ὁ ὁποῖος δὲν μετέχει στὴν *εὐψυχία* (*Νόμοι*, 791 c), δὲν εἶναι μὲ κανέναν τρόπο ἥπιος (*ἰλεως*) (*Νόμοι*, 792 a).

32. Σὲ ἄλλο σημεῖο ἀναφέρεται ὅτι ἡ στρυφνὴ (*δύσκολος*) καὶ ἄγρια ψυχὴ ρέπει πρὸς τὴν ἀδικία (649 e) καὶ ὄχι πρὸς τὴ δειλία· αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀκόμη λόγος, γιὰ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ *εὐψυχία* στὴν περίπτωσή ποὺ ἐξετάζουμε ἔχει γενικότερη σημασία.

ἐκλαμβάνοντας τὴν *εὐψυχία* μὲ τὴν ἐτυμολογικὴ τῆς σημασία, νὰ τὴν θεωρήσουμε ὡς μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τῆς ἀρετῆς³³. Ἄν ἰσχύει αὕτὴ ἡ ἐνσταση στὸν Pangle, τότε μπορούμε μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια νὰ μείνουμε στὴ θέση τοῦ Tracy καὶ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ δευτέρη παιδαγωγικὴ πρακτικὴ ποὺ προτείνεται εἶναι μιὰ προληπτικὴ θεραπεία ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἐπιθυμητικὸ μέρος τῆς ψυχῆς.

II. Ἡ συμβατότητα τῆς ἐκπαιδευόμενης ψυχῆς τῶν βρεφῶν στοὺς *Νόμους* μὲ τὴ θνητὴ ψυχὴ στὸν *Τίμαιο*, ποὺ καταδείχθηκε προηγουμένως, μᾶς ὠθεῖ νὰ ἀναζητήσουμε μὲ μεγαλύτερη σιγουριά στὸν διάλογο τῆς κοσμογονίας δεδομένα τῆς φυσιολογίας ἱκανὰ νὰ στηρίξουν τὴν παιδευτικὴ πρακτικὴ ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς θνητῆς ψυχῆς. Στοὺς *Νόμους* ἡ φροντίδα τῶν βρεφῶν ποὺ δυσκολεύονται στὸν ὕπνο ἐντάσσεται στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ἀνατροφῆς τους, γιὰ τὴν ὁποία καθοριστικὸ ρόλο παίζει ἡ συνεχὴς κίνησις, ποὺ θὰ ἦταν ὅμοια στὴν ἀριστη ἐκδοχὴ τῆς μὲ ἐκείνη ποὺ συντελεῖται κατὰ τὴν πλεύση (790 c κ. ἐξ.). Ἐδῶ εἶναι σημαντικὸ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, παρόλο ποὺ τυπικὰ ἡ συνεχὴς κίνησις προτείνεται γιὰ τὴν ἀγωγὴ τῶν ψυχῶν³⁴, περιλαμβάνεται καὶ στὴν ἀγωγὴ τῶν σωμάτων. Στὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα λέγεται ὅτι κάθε εἶδους κίνησις ἢ δόνησις (*σεισμός*)³⁵ ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ ἥπιο τρόπο (*κινούμενα ἄκοπα*), εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο εἴτε ἀπὸ κάποιο μεταφορικὸ μέσο, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ πλοίου, εἶναι εὐεργετικὴ γιὰ τὸ σῶμα (789 c-d). Πρόκειται γιὰ μιὰ σχεδὸν πιστὴ ἐφαρμογὴ ὅσων προτείνονται γιὰ τὴν φροντίδα τοῦ σώματος στὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ *Τιμαίου*, ὅπου γίνεται ἡ ἱεράρχηση τῶν ὠφέλιμων κινήσεων. Ἐκεῖ ἡ γυμναστικὴ κατατάσσεται πρώτη, καθὼς ἀπαιτεῖ κινήσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κινούμενο, ὅποτε εἶναι συγγενεῖς μὲ τὴν κίνησις τῆς διάνοιας καὶ τὴν κίνησις τοῦ σύμπαντος. Δεύτερη, καθότι προέρχεται ἀπὸ μιὰ ξένη πρὸς τὸ κινούμενο πηγὴ, ἔρχεται ἡ αἰώρηση μὲ τὴν πλεύση ἢ μὲ κάποια ἄλλη ξεκούραστη μετακίνησις (89 a). Γιὰ τὴν τελευταία στὴν ἱεραρχία κίνησης, τὴν φαρμακευτικὴ κάθαρσις, δὲν γίνεται λόγος στὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῶν *Νόμων*, ὅχι ὅμως ἀδικαιολόγητα. Στὸ πλαίσιο μιᾶς συμβου-

33. Πβ. τὴ σχετικὴ ἀντίρρηση στὸν Bury τοῦ E. B. ENGLAND, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 242, στοὺς L. & S. and B. JOWETT, καὶ τοῦ P. SHOREY, *Review of R. G. Bury, Classical Philology*, 23, 1928, σ. 404. Πβ. ἐπίσης τὴν ἀντίστοιχη ἐρμηνεία τοῦ L. STRAUSS, *The Argument and the Action of Plato's Laws*, Chicago, London, 1975, σ. 101.

34. Ὁ Ἀθηναῖος μεταφέρει σαφῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς συζήτησης ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν σωμάτων στὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ψυχῶν (790 b-c).

35. Ὁ ἴδιος ὅρος χρησιμοποιήθηκε, γιὰ νὰ ἀποδώσῃ τὴν θεραπευτικὴ τακτικὴ ποὺ ἐφαρμόζεται γιὰ τὴν δυσκολία τῶν βρεφῶν στὸν ὕπνο. *Ἐνθ' ἄν.*

λευτικῆς ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἐκγύμναση τῶν σωμάτων γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους στὴν πιὸ κρίσιμη ἡλικία (788 d-789 b) ἢ ἀναφορὰ σὲ μιὰ ἱατρικὴ τακτικὴ, ποὺ δὲν ἐνδείκνυται ἐξαιτίας τῶν συχνὰ ἐπικίνδυνων ἀποτελεσμάτων της³⁶, μᾶλλον περισσεύει. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ δύο πρῶτα εἶδη θεραπευτικῆς κίνησης, ἔχουν χαρακτηριστεῖ *καθάρσεις καὶ συστάσεις*³⁷. Μὲ τὶς πρῶτες ὑγροποιοῦνται καὶ ἀποβάλλονται τὰ ἀνθυγιεινὰ καὶ περιττὰ στοιχεῖα, ἐνῶ μὲ τὶς δεύτερες συναρμόζονται ὅσα πρέπει νὰ βρίσκονται ἐνωμένα³⁸. Οἱ λειτουργίες αὐτὲς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐννοηθοῦν ὡς ἀποτελέσματα μιᾶς προερχόμενης ἀπὸ συνεχεῖς δονήσεις ἀρμονικῆς κίνησης, ἡ ὁποία, ὑποσχόμενη τὴν ὑγεία, φέρνει τὴν τάξη καὶ τὴν ἀμοιβαία συναρμογὴ τῶν συγγενῶν στοιχείων καὶ ποιότητων ποὺ περιφέρονται στὸ σῶμα³⁹. Στὴν ἔλξη τῶν ὁμοίων στηρίζεται καὶ ἡ θρέψη τοῦ σώματος μέσῳ τοῦ αἵματος (τὸ ὁποῖο παράγεται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν λειτουργιῶν τῆς ἀναπνοῆς καὶ τῆς πέψης τῆς τροφῆς καὶ τῶν ποτῶν)⁴⁰: οἱ οὐσίες ποὺ ὑπάρχουν στὸ αἷμα κατακερματίζονται στὰ τέσσερα στοιχεῖα, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν κίνηση τοῦ σύμπαντος (ἀφοῦ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα συγκροτεῖται ὅπως τὸ σύμπαν) τρέπεται πρὸς τὸ συγγενές του, ἀναπληρώνοντας τὸ κενὸ ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση ἐνὸς ἄλλου ὁμοίου συστατικοῦ. Ἄν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποβάλλονται εἶναι λιγότερα ἀπὸ ὅσα προστίθενται, τότε τὸ σῶμα ἀναπτύσσεται⁴¹. Ὁ Πλάτων λοιπὸν φαίνεται ὅτι μένει πιστὸς στοὺς νόμους τῆς φυσιολογίας ποὺ ἔθεσε στὸν *Τίμαιο*, ὅταν ἀναγνωρίζει τὴν ἀφομοίωση τῶν τροφῶν καὶ τῶν ποτῶν ὡς ἀποτέλεσμα τῶν κινήσεων ἐκείνων ποὺ μποροῦν νὰ ἐγγυηθοῦν, ἐκτός τῶν ἄλλων, τὴν ὑγεία τῶν ὑπὸ ἀνάπτυξη σωμάτων (καὶ διὰ ταῦτα τὰς τῶν σίτων τροφὰς καὶ ποτῶν κατακρατοῦντα, ὑγίειαν καὶ κάλλος καὶ τὴν ἄλλην ῥώμην ἡμῖν δυνατὰ ἐστὶ παραδιδόναι, *Νόμοι*, 789 d 5 -7)⁴².

Ἄν τὸ παραπάνω συμπέρασμα ἀφορᾷ τὴν ἐκγύμναση τῶν σωμάτων τῶν βρεφῶν, τότε ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ψυχές τους, ἐφόσον, ὅπως διαπιστώσαμε, καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ προτείνεται ἡ ἴδια θεραπευτικὴ πρακτικὴ⁴³. Δὲν μένει λοιπὸν παρὰ νὰ ἀποπειραθοῦμε νὰ στηριχθοῦμε στὴν ἴδια

36. *Τίμαιος*, 89 a-d.

37. *Τίμαιος*, 89 a.

38. A. E. TAYLOR, *A Commentary on Plato's Timaeus*, Oxford, 1928, σ. 626.

39. *Τίμαιος*, 88 d - 89 a. Γιὰ τὴ σχέση αὐτῆς τῆς διαδικασίας μὲ τὴ μηχανικὴ αἰτιότητα τῆς Ἀνάγκης Πβ. Β. ΚΑΛΦΑ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 492, σημ. 574.

40. *Τίμαιος*, 78 e-79 a. *Αὐτόθι*, 80 d-81 a.

41. *Αὐτόθι*, 81 a-b.

42. Σύμφωνα μὲ τὸν E. B. ENGLAND, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 238, ὁ ὅρος κατακρατοῦντα (ἀφομοιώνοντες) εἶναι ἱατρικός. Πβ. τὴ χρήση του ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη κατὰ τὴν περιγραφὴ τῆς πεπτικῆς λειτουργίας ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Προβλήματα*, 930 b 31.

43. *ἐνθ' ἀν.*

φυσιολογική βάση, για να εξηγήσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται ἡ ὁμαλοποίηση τῆς λειτουργίας τῆς καρδιάς τῶν βρεφῶν ποὺ δυσκολεύονται στὸν ὕπνο. Ἀλλωστε οἱ ὅροι ποὺ περιγράφουν τὸ κυριότερο μέρος τῆς ἐν λόγω θεραπείας⁴⁴ παραπέμπουν ἄμεσα στὶς ἀρχὲς στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ συμβουλευτική γιὰ τὴ φροντίδα τοῦ σώματος στὸν *Τίμαιο*⁴⁵ ἀποκαλύπτοντας ὅτι ἡ τροφός-ὑποδοχή τοῦ σύμπαντος γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν πράξη ἀντικείμενο μίμησης ἀπὸ τὴν τροφὸ τοῦ ἀνθρώπου⁴⁶.

Γιὰ τὴν καρδιά ποὺ ὑπερθερμαίνεται μπροστὰ στὸν ἐπικείμενο κίνδυνο, ὅταν δηλαδὴ εἶναι παρὼν ὁ φόβος, προβλέπεται στὸν *Τίμαιο* ἓνα σύστημα ψύξης μέσῳ τῶν πνευμόνων (70 c-d). Εἶναι εὐλόγο λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐν λόγω θεραπεία τῶν βρεφῶν ποὺ δυσκολεύονται νὰ κοιμηθοῦν, καθὼς βιώνουν ἓνα εἶδος τρόμου, σχετίζεται μὲ τὴν ἀναπνοή⁴⁷. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς κυκλικῆς ὥθησης, βάσει τῆς ὁποίας γίνεται ἡ ἀναπνοή, καθετὶ ποὺ ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ σῶμα ψύχεται, ἐνῶ αὐτὸ ποὺ ὑφίσταται τὴν κυκλικὴ ὥθηση (ὅ,τι δηλαδὴ εἰσέρχεται) θερμαίνεται (79 a-e). Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο ὁ ἀέρας ποὺ εἰσέρχεται στοὺς πνεύμονες, πρὶν ἀκόμη θερμανθεῖ, γιὰ νὰ κατευθυνθεῖ πρὸς τὴν ἐξοδὸ τοῦ, ἔχει τέτοια θερμοκρασία, ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς πνεύμονες νὰ ψύξουν τὴν καρδιά κατὰ τὴν ὑπερθέρμανσή της. Ἄν ἡ καρδιά δὲν ψύχεται, σημαίνει ὅτι ὁ εἰσερχόμενος ἀέρας θερμαίνεται ταχύτερα ἀπὸ ὅσο ἀπαιτεῖται, κάτι πού, ὑποθέτω, ὀφείλεται στὴ μὴ ἐπαρκὴ γιὰ τὴν περίσταση ποσότητά του. Ἡ ταχύτερη θέρμανση τοῦ εἰσερχόμενου ἀέρα συνεπάγεται ταχύτερη ἐκπνοή, τὴν ὁποία διαδέχεται ἀντίστοιχη εἰσπνοή κ.ο.κ⁴⁸. Ἔτσι ἡ κίνηση ποὺ χρειάζεται νὰ ἐπιβάλουν οἱ μητέρες στὰ βρέφη φαίνεται πὼς ἐπαναφέρει τὸν κύκλο τῆς ὥθησης στὸ φυσιολογικὸ ἐπίπεδο προκαλώντας τὴν εἰσροὴ τῆς πρέπουσας ποσότητας ἀέρα στοὺς πνεύμονες.

Γιὰ τὴ νέα ρύθμιση τῆς εἰσπνοῆς καὶ τῆς ἐκπνοῆς δὲν ἀπαιτεῖται μόνο ἡ συνεχὴς δόνηση ἀλλὰ καὶ ἡ μελωδία (οὐχ ἡσυχίαν αὐτοῖς προσφέρου-

44. *Νόμοι*, 790 d 6-e 1: «οὐχ ἡσυχίαν αὐτοῖς προσφέρουσιν ἀλλὰ τοῦναντίον κίνησιν, ἐν ταῖς ἀγκάλαις αἰεὶ σείουσιν» πβ. ἐπίσης *Νόμοι*, 790 e 9-791 a 3: «ὅταν οὖν ἔξωθεν τις προσφέρῃ τοῖς τοιοῦτοις πάθεσι σεισμόν, ἡ τῶν ἔξωθεν κρατεῖ κίνησις προσφερομένη τὴν ἐντὸς φοβερὰν οὔσαν καὶ μανικὴν κίνησιν».

45. 88 d 6-e 1: «ἐὰν δὲ ἦν τε τροφὸν καὶ τιθήνην τοῦ παντὸς προσείπομεν μιμηταί τις, καὶ τὸ σῶμα μάλιστα μὲν μηδέποτε ἡσυχίαν ἄγειν ἔα, κινῇ δὲ καὶ σεισμοὺς αἰεὶ τινὰς ἐμποιῶν αὐτῷ διὰ παντὸς τὰς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἀμύνηται κατὰ φύσιν κινήσεις». Πβ. *Νόμοι*, 790 c 6 - 9: «σώματός τε καὶ ψυχῆς τῶν πάντων νέων τὴν τιθήνησιν καὶ κίνησιν γιγνομένην ὅτι μάλιστα διὰ πάσης τε νυκτὸς καὶ ἡμέρας, ὥς ἔστι σύμφορος ἅπασιν μὲν, οὐχ ἥκιστα δὲ τοῖς ὅτι νεωτάτοις».

46. Πβ. A. E. TAYLOR, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 625.

47. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν πνευμόνων κατὰ τὴν ἀναπνευστικὴ λειτουργία πβ. *Τίμαιος* 79 c.

48. Αὐτὸ εἶναι προφανές, γιατί ὁ ἀέρας τῆς εἰσπνοῆς καλύπτει τὴν κενὴ θέσιν τοῦ ἀέρα τῆς ἐκπνοῆς. Πβ. *Τίμαιος*, 79 b-c.

σιν ἀλλὰ τοῦναντίον κίνησιν, ἐν ταῖς ἀγκάλαις αἰεὶ σείουσιν, καὶ οὐ σιγὴν ἀλλὰ τινα μελωδίαν, Νόμοι, 790 d 6-e 1). Εὐλόγα λοιπὸν γεννιέται τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν ρόλο τῆς τελευταίας στὴ διαδικασία αὐτή. Ὁ Ἀθηναῖος, ὅταν ἀναφέρεται στὰ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα τῆς συγκεκριμένης πρακτικῆς, κάνει λόγο μόνο γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἔξωθεν ἐπιβαλλόμενου σεισμοῦ⁴⁹ καί, κλείνοντας τὸν λόγο του, συμπεραίνει: Ἐν δὴ καὶ τοῦτο εἰς ψυχῆς μόριον ἀρετῆς, τὴν τῶν παντελῶς παίδων γυμναστικὴν ἐν ταῖς κινήσεσιν, μέγα ἡμῖν φῶμεν συμβάλλεσθαι (Νόμοι, 791 c 4-6)⁵⁰. Τὰ δεδομένα αὐτά, παρόλο ποὺ καταδεικνύουν τὴ δευτερεύουσα σημασία τῆς μελωδίας, δὲν μποροῦν νὰ ἀκυρώσουν τὴ συμβολή τῆς στὸ «γῆτεμα» τῶν παιδιῶν, ποὺ ἀποκαλύπτει ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὴ θεραπεία τῶν ἱερείων τοῦ Βάκχου (καὶ ἀτεχνῶς οἷον καταυλοῦσι τῶν παιδίων, καθάπερ ἡ τῶν ἐκφρόνων βακχειῶν ἰάσεις, ταύτῃ τῇ τῆς κινήσεως ἅμα χορεία καὶ μούση χρώμεναι, Νόμοι, 790 e 1-4)⁵¹⁻⁵². Ἄν ὁ νέος κύκλος τῆς ἀναπνοῆς ἀπαιτεῖ πρῶτιστα μιὰ ἔντονη κίνηση, ποὺ θὰ ἐπιβάλλει τὴν εἰσροὴ μεγαλύτερης ποσότητος ἀέρα στοὺς πνεύμονες, ὁ ρυθμὸς ποὺ θὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν κίνηση αὐτή, γιὰ νὰ συνοδεύσει τὴ μελωδίαν⁵³, φαίνεται πὼς ἐγγυᾶται τὴ σταθερὴ συνέχειά της, προκειμένου νὰ καθιερωθεῖ νέο μέτρο στὴν ἀναπνοή. Βέβαια, παρὰ τὴ στενὴ σχέση τῆς μελωδίας μὲ τὸν ρυθμό, ἡ θεραπευτικὴ τῆς δράσης πρέπει νὰ συνδεθεῖ περισσότερο μὲ τὴν ἁρμονία, τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς καὶ ρυθμιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ποιότητά της⁵⁴. Ὁ ὁρισμὸς τῆς ἁρμονίας ὡς συγκερασμοῦ ἐνὸς ὀξέος καὶ ἐνὸς βαρέος ἡχου⁵⁵ παραπέμπει στὸν *Τίμαιο*, ὅπου ἡ συμφωνία τῶν ἡχων, ποὺ

49. Νόμοι, 790 e-791 a.

50. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μου.

51. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μου.

52. Γιὰ τὸν T. J. SAUNDERS, Notes on the Laws of Plato, *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplementary Papers*, 28, 1972, σσ. 50-51, τὸ τραγούδι τῶν μητέρων ἀποτελεῖ τὸ ὑποκατάστατο τῆς μουσικῆς τοῦ αὐλοῦ ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν βακχικὴ θεραπεία.

53. Ὁ ρυθμὸς ἔχει ὁριστεῖ ὡς τάξη τῆς κινήσεως καὶ ἡ ἁρμονία ὡς τάξη τῆς φωνῆς (Νόμοι, 664 e-665 a). Πβ. ἐπίσης τὴ χρήση τῶν ὄρων *εὐρυθμον* καὶ *εὐάρμοστον* γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ *σχημάτων* καὶ *μελῶν* (Νόμοι, 655 a). Πβ. Νόμοι, 670 b-c. Ὁ ὅρος *χορεία*, ποὺ ἀποδίδει τὸν συνδυασμὸ τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ ρυθμοῦ, ἀποκαλύπτει τὴν ἀπόλυτη συμβατότητά τους (Νόμοι, 664 e-665 a). Πβ. Νόμοι, 654 b 3-4, *χορεία γε μὴν ὄρχησις τε καὶ ᾠδὴ τὸ σύνολόν ἐστιν*. Πβ. T. J. SAUNDERS, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 50-51.

54. Πβ. σημ. 53. Πβ. τὴν ἀξιολογικὴ πρόταξη τῆς ἁρμονίας ἐναντι τοῦ ἐπικούρου ρυθμοῦ στὸν *Τίμαιο*, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴ χρησιμότητά τους ὡς δώρων τῶν Μουσῶν ἐπὶ τὴν *γεγονυῖαν ἐν ἡμῖν ἀνάρμοστον ψυχῆς περίοδον* (47 d-e). Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ ἀπόηχος τῆς θέσης αὐτῆς στοὺς Νόμους, ὅπου οἱ θεοὶ δίνουν ὡς δῶρο στοὺς ἀνθρώπους τὴν *ἔνρυθμόν τε καὶ ἐναρμόνιον αἴσθησιν μεθ' ἡδονῆς* (654 a). Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα εἶναι δύσκολο νὰ κατανοήσουμε πὼς ἡ μελωδία θὰ συνέβαλλε στὴν ἐπίτευξη ἐνὸς προσωρινοῦ τρόμου μὲ θεραπευτικὴ γιὰ τὴν ψυχὴ ἀξία κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ S. BENARDETE, *Plato's Laws, The Discovery of Being*, Chicago, London, 2000, σσ. 192-193.

55. Νόμοι, 665 a.

ορίζεται με τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο, ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῶν ἐφαρμογῶν τῆς ἀρχῆς τῆς κυκλικῆς ὥθησης (79 e-80 b)⁵⁶. Ἐτσι ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ ἀρμονία μιᾶς μελωδίας καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς ἀναπνοῆς, ὁ κύριος ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν χτύπων τῆς καρδιάς⁵⁷, ἔχουν κοινὸ φυσιολογικὸ ὑπόβαθρο. Ἀλλωστε ἡ κίνηση τοῦ ἤχου ἀπὸ τὰ αὐτιά καὶ τὸν ἐγκέφαλο στὸ αἷμα καὶ τὸ συκώτι δείχνει ὅτι ἡ αἴσθησις τῆς ἀκοῆς ἔχει ὡς ἔδρα τὴ θνητὴ καὶ ὄχι τὴν ἀθάνατη ψυχὴ⁵⁸, δεδομένο ποὺ μᾶς ὠθεῖ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μελωδία κάνει μιὰ στάση στὴ σωματικὴ ἔδρα τοῦ θυμοειδοῦς, τὸν κόμβο τῶν φλεβῶν καὶ τὴν πηγὴ τοῦ αἵματος (70 a-b), τὴν ταραγμένη ἐν προκειμένῳ καρδιὰ τῶν βρεφῶν. Οἱ ὑποψίες μας ἐνισχύονται, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ μηχανισμὸς παραγωγῆς ἐνὸς ἀρμονικοῦ ἤχου συνίσταται στὴν ἐπιβολὴ τοῦ βραδέος στὸν ταχὺ ἤχο⁵⁹ (καταλαμβάνοντες δὲ [οἱ βραδύτεροι φθόγγοι] οὐκ ἄλλην ἐπεμβάλλοντες ἀνετάραξαν κίνησιν, ἀλλ' ἀρχὴν βραδυτέρας φορᾶς κατὰ τὴν τῆς θάπτονος, ἀποληγούσης δέ, ὁμοιότητα προσάψαντες, μίαν ἐξ ὀξείας καὶ βαρείας συνεκεράσαντο πάθην, 80 b 2-5), κι αὐτὸ φαίνεται συμβατὸ μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἡρεμίας στὴν καρδιά, τὴν ἐπιβράδυνση τῶν χτύπων τῆς κατὰ τὴν ἐν λόγῳ θεραπείας⁶⁰. Τὸ κείμενο δὲν παρέχει τὶς λεπτομέρειες ἐκεῖνες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ δείξουν τὴν ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἀρμονίας στὴν ἔδρα τοῦ θυμοειδοῦς (θὰ ἦταν σημαντικὸ ἂν γνωρίζαμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἡ ταχύτητα τοῦ ἤχου ἐπηρεάζει ἢ τουλάχιστον σχετίζεται μετὰ τὴν ταχύτητα τοῦ αἵματος). Ὡστόσο μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ συγκεκρισμὸς ἐνὸς ταχείος καὶ ἐνὸς βραδέος ἤχου, προκειμένου νὰ παραχθεῖ ἓνας ἀρμονικός, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ οὔτε στὴν ἀρχή (στὸν ἐγκέφαλο) οὔτε στὸ τέλος τῆς διαδρομῆς (στὸ συκώτι) ἀλλὰ κάπου στὴ μέση, κι αὐτό, γιατί προφανῶς θὰ προϋποθέτει κάποιον χρονικὸ καὶ ἄρα χωρικὸ διάστημα, μέχρι νὰ ἐπιτευχθεῖ. Ἄν λοιπὸν ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἡ ἔδρα τῆς ἀθάνατης ψυχῆς (73 c-d)⁶¹ καὶ τὸ συκώτι ἡ ἔδρα τῆς μαντείας, ποὺ συστεγάζεται μετὰ

56. Τὸ κείμενο δὲν μᾶς τροφοδοτεῖ μετὰ ἀρκετὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ ἐξακριβώσουμε πῶς ἀκριβῶς ὁ μηχανισμὸς τῆς περιώσεως συμβάλλει στὴ συμφωνία τῶν ἤχων. Γιὰ τὶς δυνατὲς ὑποθέσεις καὶ τὶς ἐρμηνευτικὲς δυσκολίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτὲς πβ. Β. ΚΑΛΦΑ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 484, σημ. 520 καὶ Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *La Musique dans l'Œuvre de Platon*, Paris, 1959, σσ. 36-42. Γιὰ μιὰ ἀπόπειρα πρὸς τὴν συμπλήρωση τοῦ κειμένου πβ. F. Μ. CORNFORD, *Plato's Cosmology*, London, 1937, σσ. 320-326.

57. *ἔνθ' ἀν.*

58. 67 b 2 - 4: «ὅλως μὲν οὖν φωνὴν θῶμεν τὴν δι' ὠτων ὑπ' ἀέρος ἐγκεφάλου τε καὶ αἵματος μέχρι ψυχῆς πληγὴν διαδιδόμενην». πβ. Τ. J. TRACY, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 109. Γιὰ τὴ θνητὴ ψυχὴ ὡς ἔδρα ὅλων τῶν αἰσθήσεων πβ. Β. ΚΑΛΦΑ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 466 σημ. 436. Γιὰ τὶς παραδοσιακὲς θεωρίες περὶ τῆς ἀκοῆς ποὺ ἐπηρεάσαν τὸν Πλάτωνα πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 31-33.

59. Δηλαδή τοῦ βαρέος στὸν ὀξύ. πβ. *Τίμαιος* 80 a 3-4: «ὅσοι φθόγγοι ταχεῖς τε καὶ βραδεῖς ὀξεῖς τε καὶ βαρεῖς φαίνονται». πβ. *Τίμαιος* 67 b.

60. *Νόμοι*, 791 a.

61. πβ. *Τίμαιος*, 44 d καὶ 69 c.

τὸ ἐπιθυμητικὸ (71 a-b), δὲν μένει ἄλλο σημεῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν καρδιά, τὴν ἔδρα τοῦ θυμοειδοῦς, γιὰ νὰ συναντηθοῦν οἱ ἦχοι ποὺ θὰ ἀποδώσουν τὸν ἕνα ἁρμονικό.

Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὴ συγκεκριμένη πρακτικὴ ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὶς τροφούς (καὶ ὅσους θεραπεύουν τὴν ἀσθένεια τῶν Κορυβάντων) ἀποτελεῖ ἐμπειρικὸ δεδομένο ποὺ ὁδηγεῖ τελικά τοὺς συνομιλητὲς στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ γυμναστικὲς κινήσεις κατὰ τὴ διάρκειά τῆς βρεφικῆς ἡλικίας συμβάλλουν γενικότερα στὴν ἀπόκτηση τῆς ἀνδρείας⁶². Ἄν ἡ ρύθμιση τῆς ἀναπνοῆς μέσω τῆς ὑποβοηθούμενης ἀπὸ τὴ μελωδία σωματικῆς κίνησης ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξομάλυνση τῶν χτύπων τῆς καρδιάς τῶν βρεφῶν ποὺ δυσκολεύονται νὰ κοιμηθοῦν, εἶναι σημαντικὸ νὰ δοῦμε σὲ τί ἀκριβῶς ἐγκτεῖται ἡ ἀξία τῆς ὡς παιδευτικοῦ μέσου μὲ μεγαλύτερη ἐμβέλεια. Ἐφόσον στὸν *Τίμαιο* ἡ ἀναπνοὴ εἶναι ἀναγκαῖα συνθήκη γιὰ τὴ θρέψη (78 e-79 a)⁶³, ποὺ ἀποτελεῖ ὑγιὴ κατάσταση (82 c-e), εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀπορρύθμιση τῆς ἀναπνοῆς ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ ἀσθένειες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀντίστροφη πρὸς τὴ θρέψη πορεία, ἐκείνη ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀποσύνθεση τῆς σάρκας μὲ κύρια παράγωγα τὴ χολὴ καὶ τὸ φλέγμα⁶⁴. Ὡστόσο τόσο τὰ ὄξινα καὶ ἀλμυρὰ φλέγματα ὅσο καὶ οἱ πικροὶ καὶ χολώδεις χυμοὶ συνιστοῦν αἰτίες ψυχικῶν νόσων, στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται ἡ δειλία (86 e-87 a)⁶⁵. Ἔτσι διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ρύθμιση τῆς ἀναπνοῆς μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ σὲ ἕναν σημαντικὸ βαθμὸ παράλληλα μὲ τὴ σωματικὴ καὶ τὴν ψυχικὴ ὑγεία.

III. Ὁ διάλογος γιὰ τὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς στοὺς *Νόμους* ἔχει στὰ κυριότερα σημεῖα του ὡς ἑξῆς: ὁ Rees, χωρὶς νὰ ἀποκλείει τὸ τριμερὲς τῆς ψυχῆς, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ τρόπος ἀπόκτησης τῶν τεσσάρων ἀρετῶν (τῆς σοφίας, τῆς ἀνδρείας, τῆς ἐγκράτειας καὶ τῆς δικαιοσύνης), ἂν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔχει ὡς βάση τὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς (γιατί κι αὐτὸ τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση), ἐξηγεῖται καλύτερα ἀπὸ τὴ διμερὴ διαίρεση σὲ ἕνα ἔλλογο καὶ σὲ ἕνα ἄλογο μέρος⁶⁶. Ὁ Bobonich προχωρᾷ περισσότερο ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ θεωρία τῶν μερῶν τῆς ψυχῆς ὄχι μόνο δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς ἀκρασίας, ἀλλὰ γενικότερα ἐγκαταλείπε-

62. *Νόμοι*, 791 b-c.

63. Πβ. ἐπίσης *Τίμαιος*, 80 d-81 a.

64. Πρόκειται γιὰ τὶς δευτερογενεῖς σωματικὲς ἀσθένειες πβ. *Τίμαιος* 82 e-83 e.

65. Κατὰ τὸν T. J. TRACY, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 130-132, ἡ δυσθυμία, ἡ δειλία καὶ ἡ βραδύνοια, ἀσθένειες τῆς ὑποτονικότητος, προκαλοῦνται ἀπὸ τὸ φλέγμα, ἐνῶ ἡ στρυφνότης, ἡ θρασύτητα καὶ ἡ λήθη, ἀσθένειες τῆς ὑπερβολῆς, εἶναι ἀποτελέσματα τῆς χολῆς. Γιὰ τὴν ἀντιστοίχισή τους στὶς σωματικὲς ἑδρες τῆς ψυχῆς πβ. κεφ. I.

66. D. A. REES, *Bipartition of the Soul in the Early Academy*, *Journal of Hellenistic Studies*, 77, 1957, σσ. 115-116.

ται από την ηθική ψυχολογία των *Νόμων*⁶⁷. Κοινὸ σημεῖο στὴ στήριξη τῶν παραπάνω θέσεων εἶναι ἡ συγκριτικὴ θεώρηση τῶν σχετικῶν πλατωνικῶν ἀπόψεων στοὺς *Νόμους* καὶ τὴν *Πολιτείαν*. Ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτὴ προκύπτει ὡς πρωταρχικῆς σημασίας διαφορὰ ἡ ἀπουσία ρητῶν ἀναφορῶν στοὺς *Νόμους*, δηλωτικῶν τῆς διαίρεσης τῆς ψυχῆς. Ἐπιπλέον τόσο γιὰ τὸν Rees ὅσο καὶ γιὰ τὸν Bobonich ἡ διαίρεση τῆς ψυχῆς στὸν *Τίμαιον* δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ σημαντικὸ ἐμπόδιο γιὰ τὶς θέσεις τους. Ὁ πρῶτος, ἀκολουθώντας τὴ γνώμη τοῦ Owen, κατὰ τὴν ὁποία ὁ *Τίμαιος* δὲν ἀνήκει στὴν ἕσπερη συγγραφικὴ περίοδο τοῦ Πλάτωνα⁶⁸, ἀναγνωρίζει τὴν ἀπουσία τῆς διηρημένης ψυχῆς ὡς κοινὸ γνώρισμα τῶν τελευταίων πλατωνικῶν ἔργων (στὰ ὁποῖα φυσικὰ περιλαμβάνονται οἱ *Νόμοι*)⁶⁹. Ὁ δεῦτερος πάλι ὑποστηρίζει ὅτι στοὺς *Νόμους* δὲν γίνεται καμία μνεία γιὰ τὰ μέρη τῆς ψυχῆς (θνητὸ θυμοειδές, ἐπιθυμητικὸ καὶ ἀθάνατο) καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τους μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐννοοῦνται στὸν *Τίμαιον* (69 c-73 a). Τὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι ἀρκετὰ κρίσιμο, καθὼς τὰ μέρη τῆς ψυχῆς στὸν διάλογο τῆς κοσμογονίας μποροῦν, σύμφωνα μὲ τὸν σχολιαστή, νὰ ἐκληφθοῦν σὲ κάποιο βαθμὸ ὡς «ἐκπρόσωποι»⁷⁰, χαρακτηριστικὸ ποὺ τοὺς ἀναγνωρίζεται κυρίως στὴν *Πολιτείαν*⁷¹. Ὁ Bobonich στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου του βεβαιώνει ὅτι στοὺς *Νόμους* δὲν ὑπάρχουν κατώτερα μέρη τῆς ψυχῆς – «ἐκπρόσωποι», μέρη στὰ ὁποῖα θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ κάποιο εἶδος πειθοῦς⁷² ἢ μόνη ἀπόλυτη προστασία ἀπέναντι στὴν ἀκρασία εἶναι ἡ ἰσχὺς τῆς αὐτοσυγκράτησης τοῦ ατόμου⁷³. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀντίλογο, ὁ Saunders ἀσκεῖ κριτικὴ στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Rees καταδεικνύοντας κυρίως σημεῖα ποὺ φαίνεται νὰ

67. C. BOBONICH, *Akrasia and Agency in Plato's Laws and Republic*, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 76 (1), 1994, σσ. 23-28.

68. G. E. L. OWEN, *The Place of the Timaeus in Plato's Dialogues*, *Classical Quarterly*, 47, 1953, σσ. 79-95. Ἡ θέση αὐτὴ ὡστόσο δέχθηκε δριμύεια κριτικὴ, ποὺ ἐπιβεβαίωσε τὴν ἕσπερη χρονολόγηση τοῦ *Τίμαιου*. Πβ. B. ΚΑΛΦΑ, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 28 κ. ἐξ. Πβ. H. CHERNISS, *The Relation of the Timaeus to Plato's Later Dialogues*, *American Journal of Philology*, 78, 1957, σσ. 225-266.

69. D.A. REES, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 113.

70. Ὁ ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖ εἶναι «agent-like». Πβ. C. BOBONICH, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 23-24.

71. Συγκεκριμένα τὸ λογιστικὸ, τὸ θυμοειδὲς καὶ τὸ ἐπιθυμητικὸ ὡς μέρη – «ἐκπρόσωποι» εἶναι ὑποκείμενα ψυχικῶν καταστάσεων, δραστηριοτήτων καὶ ἱκανοτήτων ποὺ φυσιολογικὰ ἀποδίδονται σὲ ὁλόκληρο τὸ ἄτομο. Πβ. C. BOBONICH, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 4. Πβ. J. MOLINE, *Plato on the Complexity of the Psyche*, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 60, 1978, σσ. 1-26· ἀνατυπώθηκε στὸ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Plato's Theory of Understanding*, Madison 1981· J. ANNAS, *An Introduction to Plato's Republic*, Oxford, 1981, σσ. 109-153 καὶ T. IRWIN, *Plato's Ethics*, Oxford, 1995, σσ. 203-242.

72. Ἐνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ καθιστοῦν ἓνα ψυχικὸ μέρος «ἐκπρόσωπο». Πβ. C. BOBONICH, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 4.

73. C. BOBONICH, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 32.

στηρίζουν τη διάκριση θυμοειδοῦς καὶ ἐπιθυμητικοῦ⁷⁴. Καταλήγει λοιπὸν στὸ ὅτι ἡ ψυχὴ στοὺς *Νόμους* θὰ μποροῦσε νὰ ἀναλυθεῖ σὲ τρία μέρη, καὶ ἀρκετὲς φορὲς ἀναλύεται, μὲ τὸν τρόπο ποὺ συναντᾶμε στὴν *Πολιτεία*⁷⁵. Πιὸ μετριοπαθῆς, ὁ Gerson ἐντοπίζει μεγαλύτερες δυσκολίες στὸ ζήτημα. Θεωρεῖ, γιὰ παράδειγμα, ὅτι εἶναι ἄνευ σημασίας γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ἀναγνώριση τοῦ θυμοῦ ὡς ξεχωριστοῦ μέρους τῆς ψυχῆς στὸ ἐπίμαχο χωρίο 863 b 2-3 τῶν *Νόμων*⁷⁶. Ὡστόσο διατυπώνει σοβαρὲς ἐνστάσεις στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Bobonich, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ ἀκρασία εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθεῖ χωρὶς τὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς⁷⁷. Τόσο ὁ Saunders ὅσο καὶ ὁ Gerson, ἂν καὶ ἐπικαλοῦνται ἐλάχιστα τὸν *Τίμαιο*, ἀναγνωρίζουν τὴ σύγκλισή του μὲ τοὺς *Νόμους*. Ὁ πρῶτος θεωρεῖ ὅτι ἡ παραδοσιακὴ χρονολόγηση τοῦ *Τίμαιου* εἶναι ἐνισχυτικὴ τῆς ὑποστήριξης τοῦ τριμεροῦς σχήματος τῆς ψυχῆς στοὺς *Νόμους* (ἐφόσον ὁ *Τίμαιος*, ποὺ στηρίζει τὴν τριμερὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς, κατατάσσεται στὴν ἴδια συγγραφικὴ περίοδο μὲ τοὺς *Νόμους*)⁷⁸. Ὁ δεῦτερος πάλι παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀρχικὴ διάκριση ἀθάνατου καὶ θνητοῦ μέρους τῆς ψυχῆς στὸν *Τίμαιο* εἶναι ἀπολύτως συμβατὴ μὲ ἐκείνη ποὺ ὑπονοεῖται στὸ χωρίο 863 b-e τῶν *Νόμων*, ὅποτε δὲν μᾶς δεσμεύει νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν τριμερὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς⁷⁹.

Προφανῶς τὸ ζήτημα τῆς διαίρεσης τῆς ψυχῆς στοὺς *Νόμους* δὲν ἔχει ἐξαντληθεῖ. Ὁ προβληματισμὸς ποὺ περιγράψαμε, ἐπικεντρωμένος στὴ συγκριτικὴ θεώρηση τοῦ ψυχολογικοῦ μοντέλου τοῦ τελευταίου ἔργου τοῦ Πλάτωνα μὲ ἐκεῖνο τῆς *Πολιτείας*, ἀφήνει στὸ περιθώριο τὸν *Τίμαιο*, ἔργο τῆς τελευταίας συγγραφικῆς περιόδου, στὸ ὁποῖο ὁ Πλάτων ἀνατέ-

74. Πβ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἐρμηνεία του στὸ *Νόμοι*, 863 a-864 b. Πβ. D. A. REES, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 115.

75. T. J. SAUNDERS, *The Structure of the Soul and the State in Plato's Laws*, *Eranos*, 60, 1962, σσ. 37-41.

76. L. P. GERSON, *Akrasia and the Divided Soul in Plato's Laws*, στὸ S. SCOLNICOV - L. BRISSON (eds), *Plato's Laws: From Theory into Practice, Proceedings of the VI Symposium Platonicum, Selected Papers*, Sankt Augustin, 2003, σ. 153. Πβ. T. J. SAUNDERS, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 38-39 καὶ D. A. REES, *ἐνθ' ἄν.*, 115.

77. L. P. GERSON, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 149-154. Πβ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου: *Νόμοι*, 689 a 5-b 7. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ ἄποψη τοῦ R. F. STALLEY, *Persuasion and the Tripartite Soul in Plato's Republic*, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 32, 2007, σσ. 87-88, στὸ πλαίσιο τῆς βασικῆς ἀντίρρησής του στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ C. BOBONICH, *Plato's Utopia Recast: His Later Ethics and Politics*, Oxford, 2002, τὰ ὁποῖα προδιαγράφηκαν στὸ C. BOBONICH, *Akrasia and Agency in Plato's Laws and Republic*, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 76 (1), 1994. Κατὰ τὸν Stalley, ἡ θεωρία τῶν ψυχικῶν μερῶν - «ἐκπροσώπων» δὲν ἔχει κεντρικὴ θέση στὴν ἠθικὴ ψυχολογία τῆς *Πολιτείας*, ὅποτε εἶναι μάταιο νὰ ἐξηγοῦμε ἐξελίξεις στὴν ὑστερὴ πλατωνικὴ σκέψη ἔχοντας στὸ ὑπόβαθρο τὴν πρόθεση τοῦ φιλοσόφου νὰ ἀναιρέσει αὐτὴ τὴ θεωρία.

78. T. J. SAUNDERS, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 38. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀντίρρησή του στὴ σχετικὴ θέση τοῦ D. A. REES, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 113.

79. L. P. GERSON, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 153.

μνει τὴν ψυχὴν πλάι στὸ σῶμα μὲ κάθε σεβασμὸ στὴ φυσιολογία. Στούς *Νόμους* ὁ φιλόσοφος μιλώντας γιὰ τὴν παιδεία τοῦ ἀνθρώπου στὰ τρία πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του φαίνεται πὼς λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη ὅσα δίδαξε γιὰ τὴν ψυχὴ στὸν διάλογο τῆς κοσμογονίας. Εἶδαμε ὅτι ἓνα μέρος τῆς ἀρετῆς, ἡ ἀνδρεία, μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μὲ τρόπο ποὺ διαφοροποιεῖται σημαντικὰ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ προσδίδει στὸν ἄνθρωπο ἓνα ἄλλο *μόριον εὐψυχίας* (καλῆς ψυχικῆς κατάστασης) καθιστώντας τὸν ἥπιο (*ἰλεων*)⁸⁰, κι ὅλα αὐτὰ (ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ὅρισμὸ τῆς παιδείας στὸ 653 a-c) ἐρήμην τῆς ἐλλογῆς σκέψης. Τὸ παιδαγωγικὸ αὐτὸ σύστημα προϋποθέτει ἀναπόφευκτα τὴ διαίρεση τῆς ψυχῆς μὲ τὸν τρόπο ποὺ περιγράφεται στὸν *Τίμαιο*, ἐφόσον οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ ἓνα σύστημα προληπτικῆς θεραπείας δύο ἀσθενειῶν, τῆς δειλίας καὶ τῆς στρυφνότητος (δυσκολίας), οἱ ὁποῖες στὸν ἴδιο διάλογο προσβάλλουν ἀντίστοιχα τὸ ἀνώτερο καὶ τὸ κατώτερο μέρος τῆς θνητῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία σαφῶς διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀθάνατη ψυχὴ, τὸν φορέα τοῦ ὀρθοῦ λόγου (70 a). Ἐπιπλέον – κι αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς δεσμεύει ἀκόμη περισσότερο νὰ θεωρήσουμε παρὸν τὸ ψυχολογικὸ μοντέλο τοῦ *Τίμαιου* – διαπιστώνεται ὅτι ἡ ὅλη παιδευτικὴ πρακτικὴ ποὺ προτείνεται γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἀνδρείας ὄχι μόνον ἀκολουθεῖ ἀλλὰ καὶ ἀξιοποιεῖ τὶς ἀρχές τῆς φυσιολογίας ποὺ ἀναπτύσσονται στὸν *Τίμαιο* κάνοντας ἓνα ἀκόμη βῆμα στὸ θέμα τῆς ψυχικῆς ἀγωγῆς: ἡ κίνησις ὡς μέσο τῆς φροντίδας τοῦ σώματος στὸν *Τίμαιο* γίνεται μέσο καὶ γιὰ τὴ φροντίδα τῆς ψυχῆς στοὺς *Νόμους*. Ἡ κίνησις ποὺ χρειάζεται νὰ ἐπιβάλουν οἱ τροφοὶ στὰ βρέφη συμβάλλει μὲν στὴ θρέψη τοῦ σώματος, δεδομένο ποὺ ἀναμφίβολα ἐπιβεβαιώνει τὴ σύγκλιση τῶν δύο διαλόγων, παράλληλα ὅμως, κι αὐτὸ εἶναι ἡ καινοτομία, διώχνει τοὺς φόβους ἐξομαλύνοντας τὴ λειτουργία τῆς καρδιᾶς, ἐπιδρώντας δηλαδὴ στὴν ἔδρα τοῦ θυμοειδοῦς, σύμφωνα μὲ τὸν *Τίμαιο*. Στὴν οὐσία ἡ ἐν λόγω κίνησις, προκειμένου νὰ ἰάνει τὴν ψυχὴ, λειτουργεῖ ὡς ρυθμιστικὸς παράγοντας τῆς ἀναπνοῆς, ἀφοῦ στὸν *Τίμαιο* ἡ ἀναπνοή, ποὺ ἐμπλέκεται ἄμεσα στὴ διαδικασία τῆς θρέψης, σχετίζεται καὶ μὲ τὴ λειτουργία τῆς καρδιᾶς. Γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ, γιὰ τὴ ρύθμιση τῆς ἀναπνοῆς, φαίνεται πὼς ἐπιστρατεύεται καὶ ἡ μελωδία, κι αὐτό, γιατί ἡ ἀρμονία, τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀρχὴ ποὺ στηρίζει τὴ λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς, ἐκείνη τῆς κυκλικῆς ὥθησης.

Ἄν ὁ Πλάτων προτείνει τὴ συγκεκριμένη ἀγωγή γιὰ τὰ βρέφη ἔχοντας, ὅπως ἀποδεικνύεται, σαφὴ τὴν εἰκόνα τοῦ θυμοειδοῦς τοῦ *Τιμαίου*, τότε εἴμαστε πολὺ κοντὰ στὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ψυχικὸ μέρος ποὺ ἐκπαιδεύεται στοὺς *Νόμους* θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς μέρους – «ἐκπροσώπου», ἐφόσον στὸν *Τίμαιο*, τὸ θυμοειδὲς ἀκούει τὴν ἀθάνατη

80. Πβ. τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ ποὺ ἀποδίδεται στὸ ἐπιθυμητικὸ στὸ ἀπόσπασμα τοῦ *Τιμαίου*, 71 d.

ψυχὴ καὶ συμπράττει μαζί της, προκειμένου τὸ ἐπιθυμητικὸ νὰ συμμορφωθεί, ὅποτε ἀρνεῖται νὰ ὑποταχθεῖ μὲ τὴ θέλησή του (70 a-c)⁸¹. Ἄν ἰσχύει αὐτό, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, ὅταν ἀναζητᾶμε τὶς πλατωνικὲς ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ἀκρασία στοὺς *Νόμους*, νὰ λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψη τὴν περὶ πτώση τῆς ἀπουσίας μιᾶς ἀνδρείας ψυχῆς ἱκανῆς νὰ συμπράξει μὲ τὸν νοῦ, γιὰ νὰ καταπολεμήσει τὴν ἐπιθυμία. Πράγματι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνδρεία ποὺ ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὴ νίκη ἐπὶ τῆς δειλίας, τῶν ἐσωτερικῶν δηλαδὴ φόβων καὶ πόνων, ἀπαιτεῖται καὶ μιὰ ἄλλη ἀνδρεία, γιὰ νὰ μὴν μείνει κανεὶς μισὸς ὡς πρὸς τὴν ἀρετή: ἡ ἀνδρεία ποὺ ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὴ νίκη στὶς ἡδονὲς καὶ τὶς ἐπιθυμίες ποὺ μᾶς παρασύρουν πρὸς τὴν ἀναισχυντία καὶ τὴν ἀδικία (647 a-d)⁸². Ἡ ἐκπαίδευση γιὰ τὴν πρώτη ἀρχίζει, ὅπως εἶδαμε, στὰ πρῶτα τρία χρόνια τῆς ζωῆς, ἐνῶ γιὰ τὴ δεύτερη στὰ ἐπόμενα (*ἐν τε παιδιαῖς καὶ ἐν σπουδαῖς*, 647 d 6-7)⁸³, μὲ τὴ συμμαχία τοῦ νοῦ (ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὸν λόγο) νὰ κάνει τὴ διαφορὰ ἀνοίγοντας τὸν δρόμο πρὸς τὴ σωφροσύνη (*σώφρων δὲ ἄρα τελέως ἔσται μὴ πολλαῖς ἡδοναῖς καὶ ἐπιθυμίαις προτρεπούσαις ἀναισχυντεῖν καὶ ἀδικεῖν διαμεμαχημένος καὶ νενικηκῶς μετὰ λόγου καὶ ἔργου καὶ τέχνης*, 647 d 3-6).

Η. ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΣ
(Πάτρα)

81. Τόσο ὁ C. BOBONICH, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 25-26, ὅσο καὶ ὁ ἀντίπαλός του, R. F. STALLEY, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 65 σημ. 5, δὲν θεωροῦν ὅτι τὸ ἐπιθυμητικὸ μπορεῖ σὲ κάποιες ἐστὼ περιπτώσεις νὰ πειστεῖ ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγο. Ὁ Πλάτων ρητὰ τονίζει τὴν πλήρη ἀνικανότητα τοῦ ἐπιθυμητικοῦ νὰ τὸν κατανοήσῃ (71 a). Ὁ πρῶτος σχολιαστὴς μάλιστα θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ παρατήρηση τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς τάσης του νὰ ἐγκαταλείψει τὸ ψυχολογικὸ «μοντέλο» τῶν μερῶν – «ἐκπροσώπων», ἐφόσον τὸ ἐπιθυμητικὸ δὲν πληρεῖ τὶς προϋποθέσεις, γιὰ νὰ χαρακτηριστεῖ μέρος – «ἐκπρόσωπος». Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ὡστόσο ἀρκετὰ ἐπισφαλὴς, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὸν ἐπιφορτισμένο ρόλο τοῦ θυμοειδοῦς ὡς ὑπάκουου μεσολαβητῆ, ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὰ ὑπόλοιπα μέρη καὶ μετέχει σὲ μιὰ προσπάθεια πειθοῦς, ιδιότητες οἱ ὁποῖες, σύμφωνα μὲ τὸν C. BOBONICH, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 4, χαρακτηρίζουν ἓνα μέρος – «ἐκπρόσωπο» στὴν *Πολιτεία*.

82. Πβ. E. B. ENGLAND, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 263.

83. Τὰ παιχνίδια (*παιδιαί*) χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐκπαιδευτικὰ μέσα μετὰ τὰ πρῶτα τρία χρόνια. Πβ. *Νόμοι*, 794 a.

THE PSYCHOLOGICAL BACKGROUND OF THE FIRST EDUCATION IN PLATO'S LAWS

A b s t r a c t

The first advice offered in the *Laws* regarding the education of the soul concerns curing infants' difficulty at sleeping in the context of gymnastic exercises which contribute to the overall acquisition of courage. The nurses will need to impose shaking on the internal movement which instills terror in the infants (790 b-791 c). In reality, they need to efface another version of the disorderly motion which characterises the first man (as well as the infant) in the *Timaeus*, when the mental abilities of his immortal soul are lost immediately after its incarnation (43 a-44 b). The aim of the present article is to examine whether Plato, in his reference to the first education of the soul, remains faithful to the *Timaeus*' psychology, and, if this is so, to what extent he considers the relevant physiological mechanisms to be active. The resulting conclusions inevitably constitute grounds for an attempt to exploit the *Timaeus* in the context of the current interpretative issue concerning the division of the soul in the *Laws*.

Elias GEORGOULAS